

КОРЕЛЯЦІЯ КАТЕГОРІЇ ЯКОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ТА МОВІ

У статті розглянуто особливості становлення якості як філософської категорії, акцентовано увагу на зв'язку пізнання та мислення і особливості їх вираження за допомогою мови. Розкрито взаємозв'язок змістової та мовної категорії якості.

Ключові слова: якість, категорія, мислення, мова, свідомість, змістова категорія, мовна категорія, семантика, пізнання.

Усвідомлення людиною існування навколишнього світу, його загальної картини та усвідомлення існування окремих об'єктів і себе як складових цієї картини стоять в основі розвитку людства. Пізнання у філософії характеризується як вища форма відображення навколишньої дійсності, як взаємозв'язок суб'єкта і навколишнього світу. Воно є базовим інстинктом людини і є основою усієї її практичної діяльності, комунікації, тобто набуття досвіду. Ще на початку свого існування людина почала усвідомлювати наявність навколишніх предметів, як окремих об'єктів пізнання з певними рисами, що й вирізняють їх з-поміж інших. Однак навколишня дійсність уявлялась людиною не як сукупність однакових предметів, а як множина об'єктів та явищ, кожен з яких має окремі риси та властивості, які можуть бути значущими або ж малопомітними. Крім того усі явища та предмети, які об'єктивно існують у навколишньому середовищі, перебувають у певному взаємозв'язку. Пізнання навколишнього світу та створення уявлення про об'єктивну дійсність є необхідними для повноцінної орієнтації в ньому. У філософії пізнання людини поділяється на два типи – чуттєвий та раціональний. До першого типу належить пізнання за допомогою органів чуття: зору, слуху, смаку, нюху, дотику. У результаті такого пізнання у свідомості людини складається певний образ – картина навколишньої дійсності, що є свідченням того, що пізнання реалізується через процеси сприйняття, особливою формою яких є відчуття.

Когнітивна діяльність людства призвела до формування пізнавальних категорій, які характеризуються усвідомленням самовиділення людини в навколишній реальності. Тож усвідомлення людиною навколишнього світу і себе у цьому світі шляхом пізнавальної діяльності відбувалося на початковому етапі раціонально-примітивним способом – за допомогою органів чуття. Це і є свідченням того, що такі категорії пізнання як кількість, оцінка, час, простір та інші виникли на порівняно високому ступені розвитку людства. Відповідно, їм передував період якісного пізнання, що зумовлювався потребою людини оцінити предмет чи явище шляхом розпізнавання його визначальних рис. На першому місці, звичайно, такими рисами були виразні, унікальні ознаки, які пізніше у філософії отримали назву атрибутів. Атрибути – це обов'язкові невіддільні ознаки, які характеризують предмет чи явище. Вони не можуть бути випадковими чи змінними.

Будь-яке пізнання розпочинається з дослідження його якісної сторони, а вже потім – кількісної і значно пізніше переходить до його оцінки.

Якість є однією з фундаментальних філософських категорій, яка відображає найсуттєвіші зв'язки реальної дійсності та людського пізнання. Виділення якості як окремої фундаментальної категорії не підлягає сумніву, адже ще з античних часів філософи надавали їй важливу роль у пізнанні буття.

Вперше якість як окрему категорію пізнання виділив Аристотель, визначаючи її як те, «завдяки чому предмети називаються такими». Аристотель виділяє десять категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія та страждання. Сутність визначає, що таке буття, а інші дев'ять його характеризують. Згідно вчення Аристотеля, категорії є вищою формою відображення та узагальнення навколишньої дійсності, без яких неможливе саме буття. Щодо категорії якості, то саме Аристотелю належить найширша та найбільш вичерпна її характеристика. Він виділяє її чотири різновиди: стійкі та перехідні, базова здатність чи нездатність, імпульсивні, якості-обриси. Під стійким і перехідним різновидами Аристотель розуміє такі характеристики, які є сталими (незмінними) або ж навпаки – мають здатність змінюватись і переходити з однієї характеристики в іншу (наприклад, тепло – холод, хвороба – здоров'я та ін.). Другий різновид якості – це якості, які говорять про базову (вроджену) здатність чи нездатність (здоровий – хворобливий, твердий – м'який). До третього виду належать такі різновиди якості, які мають здатність впливати на органи чуття: гіркота (впливає на органи смаку), тепло (на тактильні відчуття) і тому подібне. Також до цього виду належать різновиди якості, які самі породжені певним впливом (білизна, чорнота та інші кольори). Четвертий різновид якості – це обриси, що охоплюють такі риси предмета, які характеризують його зовнішній вигляд, і завдяки яким предмет отримав відповідну назву: кривий, прямий, трикутний та ін.

Крім того, Аристотель вказує на те, що у певних випадках (але не завжди) якість має протилежність, і якщо одна з них належить до категорії якості (наприклад, справедливість), то й інша належатиме до якості (несправедливість). Також деяким видам якості притаманна більша чи менша міра

(одне більш чи менш біле ніж інше). Проте, визначальною рисою (особливістю) категорії якості Аристотель називає подібність або неподібність: «Про подібне і несхоже йдеться тільки щодо якостей. Справді, одне схоже з іншим лише остільки, оскільки воно є чимось якісно визначеним; тому особливістю якості буде те, що про подібне і несхоже говориться лише відносно неї» [1, 72–78].

Класифікацію категорій пізнання у вигляді таблиці запропонував Іммануїл Кант у своїй праці «Критика чистого розуму». Категорії пізнання філософ визначає як категорії мислення і ділить їх на чотири класи, кожен з яких, у свою чергу, поділяється на три групи: категорія якості, яка об'єднує категорії реальності, заперечення, обмеження; кількості (одиночність, множинність, цільність), відношення (присутність та самотійне існування, причинність та залежність, спілкування), модальності (можливість – неможливість, існування – не існування, необхідність – випадковість). Кант не дає розгорнутої характеристики кожній категорії, а розглядає їх у взаємозв'язку, зазначаючи, «цю таблицю, що містить в собі чотири класи розумових понять, можна передусім розділити на два розділи, з яких перший стосується предметів споглядання (як чистого, так і емпіричного), а другий – існування цих предметів (відносно або один до одного, або до розуму)» [5, 45]. Категорія якості у Канта є перш за все «чистою» формою думки, апріорною категорією розуму і, таким чином, має необхідний та всезагальний характер.

Філософія Гегеля визначає категорію якості як логічну категорію, яка є основою пізнання та складовою теорії буття: «Якість є в першу чергу тотожною з буттям визначеністю, так що дещо перестає бути тим, чим воно є, коли воно втрачає свою якість» [4, 217]. Сама ж теорія буття за Гегелем складається з трьох категорій: якості, кількості та міри. Феноменальність вчення Гегеля про якість як конкретно-чуттєву категорію визначає Л.С. Балашов: «Справді, якісність він пов'язує винятково з існуючою, наявною, безпосередньою дійсністю. Він також допускає можливість існування якісних визначень до кількісних. У тому та іншому випадках якість залишається у Гегеля феноменологічною, а не діалектичною категорією» [2, 38].

Філософія Джона Локка всебічно розкриває та обґрунтовує положення Гоббса та Гассенді про те, що «немає нічого в розумі, чого спочатку не було б у відчуттях» [9, 28]. Джерелом знань про навколишню дійсність, а зокрема, про її якісні ознаки Локк вважав відчуття, які він поділяв на два типи: такі, що дають образну інформацію про якість дійсності та, відповідно, такі, що дають необразну, знакову інформацію. Якість Локк розуміє як силу (чи здатність) викликати у свідомості свою ідею, а у «Досвіді про людський розум» поділяє категорію якості на первинну (апріорну) та вторинну (постеріорну). До апріорної якості належать такі риси, які мають здатність виражати властивості матеріальних об'єктів: величину, форму, зчеплення, положення, кількість характеристик взагалі, механічний рух, спокій та тривалість («реальні сутності»). До постеріорної належать суб'єктивні відчуття, що не збігаються з властивостями зовнішніх об'єктів самих по собі, це: колір, смак, запах, звук та ін («номінальні сутності»).

Філософія нового часу визначає якість як категорію, яка характеризує специфіку, що вирізняє предмет з-поміж інших; характеризує спільні риси предметів, що відрізняють їх від інших (тотожність, яка характеризує весь клас однорідних об'єктів); дає визначення об'єкта відносно інших об'єктів.

Основну роль категорії якості у світосприйнятті та світовідчутті людини відводили також представники марксистського матеріалістичного напрямку, у працях яких стверджується, що пізнання відбувається лише опосередковано через відчуття, а якість як філософська категорія є первинною та стоїть на початку розвитку людства, інші ж категорії, такі як кількість та міра є похідними від якості. Теорію про те, що категорія якості виникла на початку розвитку людства і передувала виникненню інших категорій, підтримав також В.З. Панфілов: «Інакше кажучи, категорія якості, передуючи категорії кількості з початку свого формування в процесі історичного розвитку мислення людини, разом з тим виступає і як початковий етап пізнавальної діяльності людини, спрямованої на який-небудь предмет або явище об'єктивної дійсності» [11, 4].

Філософський енциклопедичний словник дає визначення категорії якості як такої, що «виражає невіддільну від буття об'єкта його значну визначеність, завдяки якій він являється саме цим, а не іншим об'єктом». У словнику також зазначається, що пізнання «йде від якості до кількості і далі до їх єдності – міри» [13, 233].

Якість характеризується як один з пріоритетних щаблів у системі пізнання, що поєднує в собі здатність вирізняти об'єкт з-поміж інших, характеризувати його зовнішні та внутрішні властивості, відносну стійкість об'єкта, вказувати на зміни, що відбуваються з ним та на тотожність його з однорідними об'єктами, давати цілісну характеристику функціональної єдності суттєвих властивостей об'єкта.

Розуміння філософської сутності категорії якості були закладені ще давньогрецьким ученим Аристотелем та розроблялись, доповнювались і обґрунтовані представниками механістичного світогляду (Р. Декарт, Дж. Локк, Т. Гоббс), німецької класичної філософії (І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах), марксистського матеріалістичного напрямку (К. Маркс, Ф. Енгельс). Дослідження категорії якості є

основою для багатьох праць сучасних дослідників не лише у царині філософії, а й логіки, історії, політології, соціології, економіки, філології, психології та багатьох інших наук.

На окрему увагу заслуговує дослідження кореляції філософської категорії якості та мовної категорії якості. Корелятивні (взаємопов'язані) відношення цих категорій ґрунтуються на об'єктивності їх існування, а також на спільності категорійних характеристик.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях помітне місце займає проблема відображення людського досвіду та знань засобами мови. Оскільки уся навколишня дійсність знаходить відбиття у свідомості, а відповідно – й у мисленні кожного індивідуума, то їх вираження неминуче відбувається за допомогою засобів природних мов. Л.П. Прокоф'єва стверджує, що уся інформація, яку отримує людина, існує у її свідомості як «відображення реальної картини через призму понять, що сформувалися на основі уявлень людини, які отримані за допомогою органів чуття і пройшли через свідомість» [12, 91]. Отже, об'єктивно існуюча дійсність охоплюється свідомістю, трансформується мисленням та виражається у мові. Уся інформація в свідомості особистості існує у вигляді, непідготовленому для усного (знакового) вираження, тож потребує певної «мовної імпровізації». Об'єм, форма і зміст такої «імпровізації» можуть змінюватись в певних межах, залежно від багатьох чинників, якими можуть бути як ситуативні умови, так і індивідуальні риси мовця. Функціонування свідомості виражається у мисленневих процесах, які об'єднують у собі всі види активної діяльності свідомості. Таким чином, однією з основних функцій мислення є аналіз свідомості. Вираження результатів такого аналізу відбувається шляхом залучення конкретних мовних фактів, тобто мовна, знакова реалізація є синтезом мислення.

У філософії «найбільш загальні, фундаментальні поняття, що відображають найсуттєвіші, закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності та пізнання» [13, 232] називаються категоріями. Змістові категорії досліджувались багатьма мовознавцями (Ф. Брюно, О. Есперсен та ін.). Зокрема, І.І. Мещанінов стверджував, що мова не лише відображає, описує змістові категорії, а й за їх допомогою формується семантичний та граматичний простір мови: «Змістовими категоріями передаються у самій мові поняття, що існують в даному суспільному середовищі. Ці поняття не описуються за допомогою мови, а виявляються в ній, у її лексиці та граматичній будові» [10, 196]. Мова, як найважливіший засіб концептуалізації дійсності, є зовнішнім, формальним засобом вираження змістових категорій. О.Г. Берестова наголошує, що майже усі філософські категорії співвідносяться з лексико-граматичними розрядами слів: «буття найбільш співвідноситься з іменником, якість – з прикметником, дія – з дієсловом, кількість – з числівником. Визначаючи засоби вираження семантичної категорії у мові, ми можемо виділити слова, у значеннях яких спостерігається симетрія між категоріальним значенням частини мови та денотативною семантикою» [3, 201]. Тож, відповідно, наявність чи відсутність такої симетрії визначає характер мовних засобів вираження певної змістової категорії.

Однією з фундаментальних категорій у філософії та найбільш значущих у свідомості людини є категорія якості. Якість – важлива змістова категорія, яка наряду з іншими відображає найсуттєвіші та найбільш закономірні зв'язки між реальною дійсністю та людським пізнанням. Змістова категорія якості, як базова категорія пізнання, репрезентована у мовній картині світу будь-якого народу. Про це також говорить В.З. Панфілов: «Якісна характеристика предмета або дії, або стану в тій чи іншій формі отримує вираження в усіх мовах» [11, 5]. Тож такий тісний зв'язок пізнання та мислення неминуче відображається в структурі самої мови. Зв'язок між змістовою та мовною категоріями якості – це зв'язок між мисленневим змістом та зовнішніми засобами його вираження. Категорія якості, як одна з найбільш самостійних і найменш абстрактних категорій має широкий спектр мовних засобів вираження.

Мовне вираження семантики категорії якості набагато ширше, ніж його змістова значення. Якість як змістова категорія залежно від способу світосприйняття та пізнання навколишньої дійсності, може бути поділена на дві субкатегорії: сенсорну та несенсорну. Сенсорна субкатегорія передбачає якісне сприйняття дійсності за допомогою зорових, слухових, тактильних, смакових та нюхових рецепторів. Відповідно, несенсорна передбачає індивідуально-діяльнісний та соціально-оціночний типи пізнання, які можливі лише за допомогою вербальної діяльності людини. Іншими словами, ці субкатегорії можна назвати відповідно до типів пізнання – безпосередніми та опосередкованими мовою. Змістова категорія якості у філософському розумінні пов'язана з реально існуючими предметами і так чи інакше реалізується в семантичних функціях мови. Незалежно від того, що змістова та мовна категорії якості є взаємозалежними та взаємозумовленими, вони все ж значно відрізняються одна від одної. Змістова категорія передбачає, що зміна якості об'єкта призводить до його зникнення в раніше усталеному розумінні. У мові, як зазначає З.М. Цунанова «...інша логіка. У ній визначальну, основну роль відіграє синтаксична функція» [14, 165]. У мовній площині якісні ознаки мають здатність відділятися від самого предмета та існувати незалежно від нього. Крім того, якісними ознаками, які характерні для певного явища чи об'єкта, можуть бути наділені й інші чимось подібні явища чи об'єкти. Тож можна сказати, що мовній категорії якості, на відміну від

змістової, властива функція перехідності. Якість як змістова категорія є порівняно сталою, вона практично не підлягає змінам, тоді як мовній категорії властивий рух – вона постійно змінюється, розвивається. Якщо змістова категорія якості чітко відділена від інших категорій, то у мовній семантиці цієї категорії можемо спостерігати явище синкретизму – категорія якості здатна поєднуватись з іншими категоріями, такими як ім'я, число, рух та ін. Про це також говорить В.З. Панфілов: «У процесі виділення тієї чи іншої якісної ознаки предмета в результаті порівняння будь-який з предметів починає виступати як його найбільш характерний носій, тобто як свого роду еталон, з котрим ототожнюються за відповідною якісною ознакою інші предмети. Тому назва цього предмета разом з тим виступає і як назва тієї якісної ознаки, еталоном-носієм якої він є» [11, 15].

До диференціальних ознак змістової та мовної якісних категорій можна віднести суб'єктивність та об'єктивність їх визначення. Мовна категорія якості характеризується індивідуальними рисами мовної спільноти, це легко пояснюється тим, що в багатьох мовах чи діалектах існують мовні засоби вираження на позначення якості, які відсутні в інших мовах чи навпаки. «Категорія якості не є тотожною у різних етнічних мовах. Однакові природні ознаки і властивості не тільки неоднаково виражаються у різних мовних системах, але і у межах окремо взятої системи. Так само і логічні схеми, і категорії мови не перебувають у прямолінійних відношеннях» [4, 42].

Змістова категорія якості є образною і виходить за межі буквального відображення чи репрезентації зовнішньої реальності, у мові ж вона закріплена за конкретними засобами вербалізації і має велику кількість варіацій залежно від індивідуального сприйняття. Тому змістова категорія якості не підпорядкована правилам. Мовна реалізація цієї категорії передбачає відповідність певним правилам і законам, які існують всередині тієї чи іншої мови. Стосовно структури, то вона є цілісною, якщо говорити про змістову категорію, і членованою щодо мовної. Змістова категорія якості сформувалася в результаті дії двох складових – предмета та мислення, а мовна категорія – в результаті дії предмета, мислення та мови (вербального вираження). А відтак, мовна категорія якості є складнішою, багатограннішою та ширшою по своїй суті.

Якщо змістова категорія якості є втіленням досвіду взаємодії з навколишнім світом, то мовна категорія є знаковим вираженням змістової. Тож семантика змістової та мовної категорій якості утворюють єдність, а не тотожність і перебувають у відношеннях кореляції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Категории / Аристотель // Сочинения в четырех томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – 687 с.
2. Балашов Л.Е. Великий Гегель. Противоречия Гегелевской философии / Балашов Л.Е. – М., 2006. – 88 с.
3. Берестова О.Г. Понятийная категория состояния в философии и лингвистике / Берестова О.Г. // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2012. – №27. – С. 199–201.
4. Висоцький А.В. Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові: дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Висоцький Анатолій Васильович. – К., 1998. – 177 с.
5. Гегель Г.В. Наука логики / Г.В. Гегель. – Т.1. – М.: АН СССР, Мысль, 1970. – 502 с.
6. Кант Иммануил. Критика чистого разума [Электронный ресурс] / Иммануил Кант. – Режим доступа : http://royallib.ru/book/kant_immanuel/kritika_chistogo_razuma.html
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление / С.Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 217 с.
8. Локк Джон. Опыт о человеческом разумении / Сочинения в трех томах. – Т. 1. – М.: АН СССР, Мысль, 1985. – 621с.
9. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи / И.И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 388 с.
10. Панфилов В.З. Категории мышления. Становление и развитие категории качества / Панфилов В.З. // Вопросы языкознания. – 1976. – №6. – С. 3–18.
11. Прокофьева Л.П. Цвето-звуковая картина мира: к постановке проблемы / Прокофьева Л.П. // Вопросы филологии. – 2006. – №1. С. 91–98.
12. Русанівський В.М. Філософські питання мовознавства [Текст] : [монографія] / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1972. – 200 с.
13. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.
14. Цунанова З.М. Становление и развитие качественных существительных в немецком языке / З.М. Цунанова // Язык в диахронии (Коллективная монография). – Воронеж: Истоки, 2006. – С. 161–170.

В статье рассматриваются особенности становления качества как философской категории, акцентировано внимание на связи познания и мышления, а так же особенности их выражения с помощью языка. Раскрыта взаимосвязь смысловой и языковой категории качества.

Ключевые слова: качество, категория, мышление, речь, сознание, смысловая категория, языковая категория, семантика, познания.

The article deals with the features of becoming the quality as a philosophical category, with accented attention on communication of knowledge and thinking and especially their expression through language. Reveal the correlation between semantic and linguistic quality category.

Key words: quality, category, thinking, language, consciousness, semantic category, language category, semantics, knowledge.